

Hol gyökereznek a mai balkáni konfliktusok?

Válaszol: Niederhauser Emil, az MTA r. tagja, történész

Néhány éve lapunk hasábjain már írtam cikket a balkáni kérdésekről (Balkanizálódás. Magyar Tudomány 1992. 314—321.o.) Az olvasók nyilván nem emlékeznek már erre a cikkre (én sem), azért mégis igyekszem a kérdést most másfelől megközelíteni.

Ezúttal a név oldaláról. A félsziget nevét a mintegy közepén kelet-nyugati irányban húzódó nagy hegységről kapta. Az ókorban a görögök Haimosznak nevezték, ami bozótot jelent. A latin Haemus nevet valószínűleg hasonló módon ejtették. Ez az ókori elnevezés még valóban csak a hegységet jelentette, alkalmasint semmi rossz konnotációja még nem volt. Az oszmán uralom idején a Balkan nevet kapta, ez törökül erdős hegyet jelent. Tehát hasonló elnevezés ez, mint az ókori görög. A Balkán hegység csak az egyik a félsziget nagy hegyvonulatai közül, a múlt században egy német geográfus mégis erről nevezte el a félszigetet, mert úgy helyezkedik el, mint az Appenninek hegysége a másik félszigeten.

Az erdős hegyek amúgy is igen jellemzőek a terepre, a terület nagy részét ezek borítják el, síkvidék jóval kevesebb akad. A görögországi hegyekről azt mondják, hogy magaslatukról még a félsziget közepéből is lehet látni a tengert. Ami azt jelenti, hogy a part eléggé tagolt. Mindez együtt adja a félszigetnek azt a jellegzetességét, hogy egymástól elszigetelt kisebb egységekre oszlik, ezek adtak lehetőséget az államok megalakulására. Ha a görög történelemből indulunk ki (korábról igen keveset tudunk a területről, csak annyit, hogy régóta lakott), akkor ez valóban megfelel a történeti tényeknek. A görögök városállamokat alkottak, egymástól függetlenül, sokszor harcban is egymással. A félsziget ettől északabbra eső területein az ókorban két nagyobb népcsoportról tudunk, az illírekről és a trákokról. A trákok még királyságot, vagy többet is hoztak létre. Az illírekről még ennyit sem tudunk.

A hellénisztikus korban a félsziget már nagyjából egy államot alkot, az egyik Nagy Sándor-utód alatt, de nem sokáig, mert a rómaiak hamarosan ezt a területet is meghódítják, fel a Dunáig, egy időre valamivel még azon is túl. És akkor hogyan állunk a kis egységekkel, amelyek államalakulásra kínálkoznak? Valószínűleg arról van szó, ekkor is, még később, hogy a nagy egységet létrehozó hódítók gyakorlatilag csak a kevés síkvidéket, a folyó völgyeket szállták meg, ott építették ki erődítményeiket. A magas hegyek lakossága nem biztos, hogy tudott a hódítókról. (Még a mi századunkban is így volt. Magyar nyelvész-kutatók 1942 vagy 1943-ban Észak-Erdélyben olyan román településekre bukkantak fent a hegyekben, amelyeknek a lakói mit sem tudtak arról, hogy ők most éppen megint Magyarországhoz tartoznak.)

A síkvidéki római uralom egyenes folytatása volt a bizánci császárság, amely érdemben a nyugat-római birodalom bukása után még egy évezreden át fennállt. A Balkán elnevezés még ekkor sem ismert, Bizáncban idővel a görög lett megint a hivatalos nyelv, Haimosznak nevezték továbbra is a hegyvonulatot. De mindaz a pejoratív tartalom, amelyet a *Balkán*, *balkáni* szavakba bele szoktunk érteni, talán valahol itt, Bizáncban kezdett kialakulni.

Bizánc akkor vált külön a nyugat-rómaiaktól, amikor már majdnem kétszáz éve keresztény volt, és ezt a keresztény mivoltát nagyon tudatosan őrizte. A nyugati és a keleti keresztény egyház ugyan forma szerint csak 1054-ben vált ketté, amikor a két egyházfő kölcsönösen kiátkozta egymást. Akkorra azonban már igen jelentősek voltak a különbségek, a keleti kereszténység, valamikor a keresztény világ élénk központja, mintegy önmagába zárult, belemerült az istentisztelet rendjébe, a tant megtartotta, de éppen ez, a *tan tisztaságának a megőrzése vált az egyház fő gondjává*. Az ortodoxia nem követte a nyugati kereszténységet abban a törekvésében, hogy a hit igazságait racionális úton is alátámassza (ez volt nyugaton a skolasztika). A tan tisztaságának a megőrzése pedig más megfogalmazásban azt is jelenti, hogy mindenki, aki csak a legcsekélyebb mértékben is eltér a tantól, ellenség, akit a legjobb esetben meg kell győzni felfogása téves voltáról, de sokkal egyszerűbb valamilyen formában felszámolni, kiirtani. Ennek persze a bizánci időkben még nem volt etnikai vonatkozása. Az eretnekek hamar visszatértek az egyedül üdvözítő egyház kebelébe, ha számon kérték tévtanaikat. Csak a vezetők tartottak ki eltérő elképzeléseik mellett, s ebben az esetben meg is kapták méltó büntetésüket.

Bizáncnak a tan tisztasága mellett volt még egy sajátos vonása: az egyház teljes alárendelése az államnak. Az egyházi kérdésekben is a császár döntött, a zsinatokon többnyire ő elnökölt, ha keleti területen tartották ezeket. Ami azt is jelentette, hogy a tan tisztaságát az államhatalom védte meg minden rendelkezésére álló eszközzel. És az is hozzátartozik ehhez a sajátosságához, hogy a politikai élet a császár személyéhez kötődött, ő mindenben a végső tekintély volt, vele szemben senkinek sem lehetett igaza. (Ez a jelenség a pártállami korszakig bezárólag jellemző volt.) Persze, ha a császár letették a trónról, akkor ez a tekintély megszűnt, a következő császár már a damnatio memoriae Egyiptom óta jól ismert módszeréhez folyamodott, az előző császár nevét is el kellett felejtetni. A császár letétele legalábbis kolostorba zárását, megvakítását jelentette, de a legbiztosabb a fizikai megsemmisítés volt. Ez a hagyomány is sokáig életben maradt.

A bizánci rendszerhez hozzátartozott az állandó udvari intrika, hiszen a császárok letételéhez is ez vezetett. Az intrikát a bizánci kormányzat nagyobb méretekben is gyakorolta, a birodalom számára veszélyes szomszédos népek ellen másokat tüzelt fel, hogy azok egymást megemésztsve biztosítsák a birodalomnak a sérthetlenségét. Csalás, színlelés, hazugság a diplomácia és az udvari élet mindennapjaihoz tartozott. Meg a fizikai erőszak természetesen. Bizánc persze nemcsak ebből állt, különösen az első századokban, hosszú ideig az európai kultúra központja volt, a nyugat csak századok múltán vette át ezt a szerepet. De az imént említett jelenségek is kétség-telenül hozzátartoztak Bizánchoz. Úgy látszik, általános emberi vonás, hogy a negatív jelenségek könnyebben öröklődnek.

Bizánc eredetileg római, de görög nyelvű állam, legalábbis itt a félszigeten (az első idők után a Balkánon és Kisázsian kívül egyéb területe nem is igen maradt). Itt jelent meg a középkor első századainak a során néhány másik etnikum, amelyik majd szerepet fog játszani a félsziget történetében. Először a szlávok jelentek meg, észak felől, s hozták magukkal a bizánci rendszerhez képest primitív szokásaikat. Valahol a félsziget belsejében alakulhatott ki két másik etnikum, az albán és a román, nyelvükben sok a hasonló vonás, és minden jel arra mutat, hogy eredetileg nem a tengerparton éltek. Persze a román etnikum kialakulásának van egy másik elmélete is, amely a dákok és a rómaiak összeolvadásából magyarázza a román

etnikum létrejöttét. Egyik elmélet mellett sem szólnak perdöntő érvek, témánk szempontjából a kérdés különben is közömbös.

Az eredetileg is sokféle etnikumból alakuló, de idővel egységesen romanizált lakosság helyébe jöttek ezek az új etnikumok, módosították a félsziget nyelvi és etnikai összetételét. Egyesek már elég korán kialakították saját államukat egykori bizánci területen, amelyet a birodalomtól kellett elvenni, mint a később elszlávosodó bolgár-törökök. Aztán, a középkor utolsó századaiban, a bizánci hatalom gyengülésével mások is előbukkantak. Amit a kezdeteknél a félsziget kis egységekből álló jellegéről mondtunk, ekkor vált fontossá.

Bár a terület a kereszténység megjelenése óta jórészt a keleti egyházhoz tartozott, a formális egységen belül, a két egyház fokozatos különválása arra is vezetett, hogy a középkor második felében, nagyjából tehát 1000 után formálódó államok urai egy ideig a két egyház között laviroztak, azt kutatva, melyik ad több egyházi önállóságot. Végül is persze a horvátok (és a szlovének) kivételével mindenütt az ortodoxia győzött, a félsziget majdnem egészében a keleti egyházba tagolódott bele. Erről az egyházzól pedig most már tudjuk, hogy mindig alá volt rendelve a világi hatalomnak.

Szűcs Jenő zseniális megfogalmazása, a történelem nemzeti látószöge szempontjából egyértelmű, hogy a különböző etnikumoknak arra kellett törekedniük, hogy felszabaduljanak a bizánci uralom alól, létrehozzák saját önálló államukat. A nemzeti történetírás múlt századi elhatalmasodása óta ez a magyarázat nem ütközött semmiféle nehézségbe. A pártállami korszak marxista-leninista történetírása természetesen átvette, sőt politikai okokból el is mélyítette ezt a szempontot, hiszen a függetlenség a nyugattól való függetlenséget jelentette. A nyugat pedig a keleti egyház számára az eretnek, az ellenség volt, akivel érintkezni sem volt ajánlatos.

Nagyon bizonytalan talajra jutunk, ha valami más okot keresünk a félsziget kisállamainak a létrejöttére. A nemzeti látószög például aligha ad magyarázatot arra, miért jött létre több állam-féle (Rascia, Dukla, Zahlumje), amelyeket mind a szerb állam előzményének szoktak tekinteni. Ha arra gondolunk, hogy ezeken az egymástól elzárt területeken egyszerűen a mindennapi megélhetés kereteinek a biztosítása tette szükségessé valamiféle felsőbb hatalom létrejöttét, legalábbis a nemzeti szempont helyett egy másikat próbálunk megtalálni. Csakhogy ettől a nemzeti szemponttól legkésőbb a múlt század óta nem lehet eltekinteni. A jámbor athosz-hegyi bolgár szerzetes, Paiszj 1762-ben egy életet szánt arra, hogy bebizonyítsa, a bolgároknak is voltak cárjaik és szentjeik, mint a többi balkáni népnek.

Az kétségtelen, hogy a balkáni kisállamok (és ezek közé a 13. sz. vége óta Bizánc is beletartozott) elkeseredett harcokat vívtak egymás ellen, hol az egyik, hol a másik ellenféllel szövetekezve, de legtöbbször az oszmán-törökökkel szövetségben, hogy területeiket a *szomszédok rovására* megnöveljék. Az oszmánok így ismerkedhettek a tereppel. A 14. sz. derekán már nem mint felfogadott zsoldosok, hanem mint hódítók jelentek meg a félszigeten, néhány évtized alatt az egészet meg is hódították. Persze úgy, ahogy a korábbi nagy birodalmak a folyóvölgyeket. A hegyekbe csak ott merészkedtek, ahol a római idők óta ismert hadiutalt kellett megvédeni. Azt az útvonalat, Konstantinápoly és Belgrád közt, ahol majd a vasút korszakában az Orient-expressz jár.

A több évszázados korszakot szokták Pax Ottomanica néven is emlegetni. Az oszmán uralom a korábbi egymás közti állami hadakozásnak valóban véget vetett. A mai török történetírók arra is szoktak hivatkozni, hogy az oszmán állam bizonyos népjóléti feladatokat is vállalt és ellátott, vendégfogadókat, ingyen fürdőket tartott fenn, a kormányzat úgy vélte, az állam feladata az alattvalókról való gondoskodás. II. Szulejmán, a mohácsi győztes, aki ennek révén a magyar történelemnek is része, azt hirdette, hogy a birodalomban nem a szultán a fontos, hanem a rája, vagyis az egyszerű nép. Persze ebben is volt valami igazság, de abban is, hogy mindezt csak kényszerrel lehetett megvalósítani és életben tartani. Ez a kényszer az egész lakossággal szemben érvényesült, mindenki a szultán alattvalójának, sőt pontosab-

ban rabszolgájának számított, még a nagyvezír is. És ha rabszolga, teljesen ki van szolgáltatva a hatalomnak. A hatalom a véradó formájában a keresztény lakosság fiait vitte el rendszeresen, hogy janicsárokat neveljen belőlük, az oszmán hatalom legmegbízhatóbb, fanatikus öreit.

Ennek révén a keresztény lakosság csakugyan elvesztette egy részét, a janicsárból már nem lett szerb vagy görög. Szokták azt is mondani, hogy az oszmán kormányzat az egész lakosságot erőszakkal iszlamizálni kívánta. Ez persze nem igaz, hiszen akkor az állam elesett volna a nem-muzulmánok külön adójától. Az viszont biztos, hogy stratégiaileg fontos területeken, mint épp az imént emlegetett hadiút mentén időnként valóban kényszerrel terelték be a keresztény lakosságot az iszlám közösségbe. A kényszerrel iszlamizált lakosságnak azután külön szláv neve is támadt, poturnak neveztek őket, vagyis eltörökösödötteknek, akik esetleg titokban még tartották magukat eredeti vallásuk előírásaihoz.

Az oszmán kormányzat etnikai különbségeket nem tartott számon, hiszen teljesen mindegy, milyen nyelven beszélnek a rabszolgák egymással, görögül egy kissé mindenki tudott, ez volt az érintkezés nyelve. A nem muzulmán vallási közösségeket viszont tudomásul vette a hatalom, sőt egyfajta szervezetben, a milletben össze is fogta őket. Ebben a formában tehát a hatalom még egyfajta autonómiát is biztosított a vallási közösségeknek, ezek pedig nemegyszer valamelyik etnikummal estek egybe. A muszlimok elsőbbségét tehát mindenképpen el kellett ismerni, még ha erről az elnyomottak nem is voltak mindig meggyőződve. Külsőleg el kellett fogadni, vagyis a színlelés, ez az ősi bizánci hagyomány, változatlanul az emberek közti érintkezésnek egyik igen fontos jellegzetessége maradt.

Volt még egy igen fontos mozzanat. Az oszmán államhatalom természetesen idegen volt a lakosság számára, erőszakossága, kiszámíthatatlansága miatt gyűlöletes is. Ezért a nem-oszmán lakosság elidegenedett az államtól, abban valami feleslegeset, kártékonyat, ártót látott. A hatalom, az állam egyúttal valamilyen formában ellenség is. Ez a balkáni lakosságba mélyen beleivódott, amikor a múlt században megint sorra előkerültek az ún. nemzetállamok, az elidegenedés ezekkel szemben is fennmaradt. Ez persze csak befelé volt így, kifelé, a másik állam felé a saját állam már elfogadható volt, sőt egyedül ez volt az elfogadható.

A 19. században pedig, amikor ezek az államok sorra megszerződtek, többnyire a nagyhatalmak bábáskodása mellett, ezek természetesen nemzetállamoknak tekintették magukat. Ami befelé azt jelentette, hogy csak egy, a nemzet tagjai élhettek benne, aki nem tagja ennek a nemzetnek, az állam-nemzetnek, az a legjobban teszi, ha odébbáll, elköltözik, kivándorol — vagy a nemzet tagjává válik, azaz asszimilálódik. Az azonos vallás, az ortodoxia ezt a legtöbb esetben megkönnyítette. Problémák ott adódtak, ahol „poturok” voltak, vagyis az iszlámot felvett helybeliek, mint az albán etnikum többsége, vagy a boszniai délszláv lakosság eredetileg földbirtokosi elitje.

A saját állam létrejöttével persze messzemenően nem oldódott meg minden korábbi probléma. A terület, mint addig is, vegyesen települt volt, ugyanannak az etnikumnak a tagjai mások közé elvegyülve laktak. Hozzá tartozott ehhez a nemzeti öntudatosodás alacsony foka, bizonytalansága. Az ókor óta földrajzi fogalomként ismert Macedónia lakossága szláv volt, a bolgárok, a szerbek ezen az alapon igényt tartottak arra, hogy ezek az ő nemzetük tagjai, de a görög politikusok is Görögország részének tekintették a területet, a lakosságot pedig voltaképpen görögnek, csak most éppen egy egészen sajátos görög idiómát beszélőnek.

A balkáni nemzetállamok fokozatosan épültek ki, területük is fokozatosan növekedett. A területi növekedés alapja az a meggyőződés volt, hogy a még oszmán uralom alatt élő honfitársakat fel kell szabadítani az idegen uralom alól. Vagyis az oszmánokat, vagy most már törököket voltaképpen ki kell kergetni Európából. Az első világháború előestéjére, az első balkáni háborúval ez voltaképpen sikerült is. Vagy majdnem sikerült. Mert további problémák még adódtak.

Az egyiknek több évtizedes előtörténete van. A kis balkáni etnikumok a birodalommal szemben önmagukat erőtlennek tartották, ezért néztek körül, hol és hogyan lehetne szövetségeket szerezni a birodalom alóli felszabadulás érdekében.

Ennek egyik útja a délszlávok egyesítése volt. A délszláv vagy szerb-horvát nyelvet a múlt század jámbor szlavistái találták ki, olykor horvát-szerbnek is nevezték, és mindenesetre egy nyelvnek tartották. Erről képviselőik 1850-ben Bécsben véglegesen meg is egyeztek. A szlovének meg a bolgárok ebből kimaradtak, sokáig nem is tudott róluk senki még jobb szlavista körökben sem. A szerb kormányzat ettől függetlenül már 1844-ben felvázolta a szerb területek egyesítésének a programját, előbb az oszmán, aztán a Habsburg-birodalommal szemben. Ez a felfogás a horvátokat katolikus szerbeknek tekintette. A horvátok egy része óvatosabb volt, újonnan létrehozott tudományos akadémiájukat nem horvátnak hanem délszlávnak nevezték el. De volt olyan irányzat is, a nagyszerb pendantjaként a nagyhorvát, amely a szerbeket pusztán ortodox vallású horvátoknak tekintette. (A nagy patrónus, Oroszország amúgy is azt szerette volna, ha minden szláv az ortodoxiához csatlakozik.) A titói Jugoszláviában, de voltaképpen már a két háború közt is a jugoszlávizmus gondolatát igyekezett a mindenkori hatalom meggyökereztetni.

A bolgárok későn jöttek, később, mint a többiek, ezért ilyen, voltaképpen az egész félszigetre kiterjedő ambíciókat nem mertek táplálni (ha ettől nem is idegenkedtek), ők a nagybolgár megoldáshoz ragaszkodtak, az 1878-ban, az orosz diplomácia által létrehozott Nagy-Bulgáriához, amelyet a többi nagyhatalom egyetértve felszámolt.

Jugoszlávok és bolgárok persze egyaránt parvenük voltak a görögökhöz képest, akik az ókorra, Nagy Sándorra, meg Bizáncre hivatkozhattak, ezért ápolták a múlt század dereka óta a „nagy eszmét”, azt tudniillik, hogy az egész félszigetet a görög államban kell egyesíteni, valahogy feltámasztva Bizáncot ennek a révén.

Akarmelyiket nézzük a három elmélet közül, mindegyik a megvalósítást csak erőszak útján képzelte el. Természetesen úgy, hogy ehhez egy vagy több nagyhatalom segítségét is igénybe veheti. A balkáni politikusok már megszokhatták ebben az évszázadban, hogy itt mindig az történik, amit a nagyhatalmak akarnak. Tehát csak a megfelelő nagyhatalmi partnert kell jól megválasztani. Egy kis erőszakra persze akkor is szükség van.

A megoldás csak az erőszak. Ezt a megoldást az ellenséggel szemben kell megvalósítani. Az ellenség változó lehetett, a török, a Habsburg, a másik szomszéd, a harmadik szomszéd. Csakis velük szemben valósítható meg a nagy cél: a nemzetállam. Ezt a sajnálatos múlt századi európai divatot a balkáni politikusok a nyugattól vették át, és azonnalmód alkalmazták saját körülményeikre. A kívülálló már akkor tudhatta, és ma is tudhatja, hogy a nemzetállami ambíciókat csak egymás rovására lehet kielégíteni. Ha ennek valaki vagy valakik az útjában állnak, azoknak el kell tűnniük, vagyis pusztulniuk. Elvégre, ez már Bizáncon is így ment, meg az oszmán birodalomban, meg az egyes úgynevezett nemzetállamokban. A népirtásnak legkésőbb az oszmánok óta voltak itt hagyományai, a méretek azonban nem voltak olyan grandiózusak, mint ma. Az elszántság a saját nemzeti célok megvalósítására mindig megvolt, és ezt mindig erőszakkal kellett csinálni. Ezen az alapon harcoltak a szerb hajdúk és a bolgár hajdúk meg a görög kleftek az oszmán uralom ellen, valamiféle állandósult partizánháborúban. Ez a harc folytatódott a nemzetállam jegyében a múlt és a mostani században. Sokáig az volt, hogy a nagyhatalmak oldják meg a kérdéseket. Jelenleg már csak egy nagyhatalom van a világon. Most az kísérli meg a megoldást. Jelenleg itt tartunk. A politológusok nyilván számos forgatókönyvet tudnak produkálni a hogyan tovább? kérdésére. A történész nem vállalkozhat ilyen forgatókönyvek összeállítására. Az eddigi események ismeretében viszont csak szomorú lehet, vagy előkelőbben: szkeptikus, vajon az erőszak eszközlációja helyett található-e valamilyen egyéb megoldás. Eddig ilyen nem került elő.